

بررسی تطبیقی الگوی کانونی سازی نمایشنامه های لیلی و مجنون و مجنون لیلی

مرجان سادات عرب زاده حسینی^{۱*} مریم صالحی نیا^۲ محمدجواد مهدوی^۳

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

پذیرش: ۱۳۹۶/۴/۵

دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۸

چکیده

راوی مفهومی بنیادی در تحلیل متون روایی است و کانونی سازی به عنوان عنصری بینابینی، از یک سو به داستان و شخصیت های داستانی مربوط می شود و از سوی دیگر به کلام راوی. *لیلی و مجنون* پری صابری در ادبیات نمایشی فارسی و *مجنون لیلی* احمد شوقی در ادبیات نمایشی عرب، همچون سایر متون نمایشی شامل دو جزء گفت و شنود و توضیحات صحنه ای هستند. صابری و شوقی در گفت و شنود، خود را پشت گفتار شخصیت هایی که می آفرینند، مخفی می کنند و خلاف آن در توضیحات صحنه ای مستقیماً با خوانندگان خود صحبت کرده و اطلاعات مختلفی به ایشان می دهند تا کنش را بهتر بفهمند و بهتر مجسم کنند. به این ترتیب، می توان گفت هر دو نوع کانونی سازی بیرونی و درونی در *لیلی و مجنون* و *مجنون لیلی* یافت می شود: در توضیحات صحنه ای، خود نویسنده، کانونی سازی بیرونی را انجام می دهد و در گفت و شنودها به وسیله شخصیت های نمایشنامه کانونی سازی درونی صورت می پذیرد. با وجود این، تفاوت هایی در شیوه کانونی سازی بیرونی و اختلاف های قابل ملاحظه ای در الگوی کانونی سازی درونی و گزاره های کانونی شده این دو اثر وجود دارد که به مدرن و کلاسیک بودن نمایشنامه ها و ایدئولوژی و جنسیت نمایشنامه نویسان باز می گردد.

واژه های کلیدی: کانونی سازی، *لیلی و مجنون*، صابری، *مجنون لیلی*، شوقی.

۱. مقدمه

بسیاری از متون کهن ادبی قابلیت گسترده‌ای برای تبدیل شدن به روایت‌های نمایشی دارند و با توجه و پرداخت لازم، می‌توان براساس آن‌ها، شاهکارهایی در حوزه ادبیات نمایشی خلق کرد. تا آن‌جا که بررسی ما نشان می‌دهد، *لیللی و مجنون* در ادبیات فارسی و *مجنون لیلی* در ادبیات عرب، تنها نمونه روایت نمایشی داستان لیلی و مجنون هستند و هردو در حوزه یادشده، یعنی اقتباس نمایشنامه از ادبیات کلاسیک نگاشته شده‌اند. در ادبیات فارسی، پری صابری (۱۳۱۱ -) یکی از نمایشنامه‌نویسان و کارگردان‌های بنام که از سال ۱۳۶۹ تاکنون آثار تألیفی ارزشمندی چون *من به باغ عرفان، یوسف و زلیخا، شمس پرنده، سوگ سیاوش، رند خلوت‌نشین، باغ دلگشا* و ... را با اقتباس از آثار ادیبان برجسته فارسی در کارنامه نمایشی خود گنجانده، نمایشنامه منظوم *لیللی و مجنون* را در سال ۱۳۸۳ تحت تأثیر اثر نظامی نوشته و برای بیان سخن خویش و نشان دادن فراگیری مضمون عشق، ضمن گذشتن از تفاوت‌های زمانی، با تلفیق شعر نظامی با اشعار چند شاعر دیگر، *لیللی و مجنون* خود را آفریده است. تا آن‌جا که منابع نمایش و نمایشنامه و کتاب‌شناسی‌های این حوزه نشان می‌دهند، پیش از پری صابری، ارباب افلاطون شاهرخ در تاریخی نامعین، محمدجواد تربتی در سال ۱۳۰۹ و سیدجلال‌الدین شادمان در سال ۱۳۱۰ اپراهایی براساس داستان لیلی و مجنون نوشته و اجرا کرده‌اند؛ اما پری صابری نخستین کسی است که این داستان را با هدف اجرای نمایشی به نگارش در آورده است.^(۱)

از آن‌جا که داستان لیلی و مجنون ریشه عربی دارد و نخستین بار در *الشعر و الشعراء* ابن-قتیبه دینوری به آن اشاره شده، از نگاه نمایشنامه‌نویسان عرب نیز دور نمانده است. احمد شوقی (۱۸۶۸ - ۱۹۳۲ م.)، شاعر و نویسنده درباری مصر که پیش از روی آوردن به نمایشنامه، *دیوان الشوقیات* را در چهار جلد سروده و غنیمی‌هلال، *کلثوپاترای* او را سرآغاز تئاتر واقعی و استوار بر اصول فنی در ادبیات عرب می‌داند (غنیمی‌هلال، ۱۳۷۳: ۲۲۱)، در سه سال پایانی عمر خود علاوه بر *کلثوپاترا، عنتره، علی بیک کبیر، قمبیز و الست هدی*، نمایشنامه *مجنون*

لیلی را براساس داستان عاشقانه لیلی و مجنون و با رویکرد به روایت **الأغانی** به نظم درآورده است. چنان که غنیمی هلال می گوید:

در زبان عربی تا قرن نوزدهم میلادی هیچ نوشته ای که به اقتباس یا پیروی از دیوان شعر مجنون به نظم یا نثر پدید آمده باشد، به چشم نمی خورد. شاید این موضوع از آن جهت بوده که ادبیات کهن عرب با دگرگونی و نوآوری چندان آشنایی نداشته و تنها در ادبیات نوین تازی است که نمایشنامه هایی به نثر یا نظم براساس سروده های منسوب به مجنون انجام گرفته است (غنیمی هلال، ۱۹۷۶: ۹۶ - ۹۹).

شوقی از یک سو با توجه به گرایش مذهبی خود، رنگ دینی به عشق لیلی و مجنون بخشیده و از سوی دیگر این داستان را دستاویزی برای بیان عقاید سیاسی اش قرار داده است. هدف نوشتار حاضر از بررسی تطبیقی الگوی کانونی سازی نمایشنامه های **لیلی و مجنون** و **مجنون لیلی** نشان دادن ارتباط تفاوت های روایی قابل ملاحظه میان آثار مذکور با تفاوت فرهنگ و ادبیات فارسی و عربی، تفاوت اصول نمایشنامه نویسی در این دو زبان، جنسیت نویسندگان و بیش از همه ایدئولوژی و هدف نهایی آنان از نگارش نمایشنامه براساس داستان عاشقانه لیلی و مجنون است.

۲. پیشینه پژوهش

با وجود اینکه نمایشنامه یکی از ژانرهای اصلی ادبیات است، کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته و در این میان جای خالی پری صابری و آثارش در پژوهش های ادبیات فارسی، بیش از سایر نمایشنامه نویسان احساس می شود. این موضوع در حوزه ادبیات عرب و درباره احمد شوقی نیز صدق می کند، یعنی بیشتر افراد شوقی را شاعری مذهبی می شناسند و از هنر نمایشنامه نویسی او غفلت کرده اند. می توان گفت این جستار پیشینه دقیقی ندارد، یعنی تا به حال کسی به صورت تطبیقی، کانونی سازی را در نمایشنامه های **لیلی و مجنون** و **مجنون لیلی** تحلیل نکرده است؛ اما برخی پژوهش های مشابه یا مرتبط با موضوع این مقاله عبارت است از:

۱. چکلوفسکی، پیتر (۱۳۶۸). «نظامی، نمایشنامه‌نویس چیره‌دست». ترجمه مریم خوزان. نشر دانش. ش ۵۵. صص ۱۶ - ۲۲. این مقاله به جوهر نمایشی و فن روایت در آثار نظامی اشاره کرده و بر تحلیل آن در *خسرو و شیرین* تمرکز می‌کند.
۲. کلارستانی، احمدعلی (۱۳۸۳). *نمایشنامه در ادبیات معاصر عربی و تحلیل نمایشنامه مجنون لیلی احمد شوقی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد. این پژوهش در بخش سوم با هدف دست یافتن به اصول نمایشنامه‌نویسی عربی، بدون استفاده از نظریه خاصی اثر شوقی را تحلیل می‌کند.
۳. دودانگه، محرمعلی. (۱۳۸۹). «لیلی و مجنون، میراث‌دار نمایش و نمایشنامه‌نویسی منظوم در ایران». کتاب *ماه ادبیات*. ش ۴۷. صص ۱۱۰ - ۱۱۳. این نوشتار، پس از بیان تاریخچه نمایش و نمایشنامه‌نویسی در ایران، پیکره داستانی نمایشنامه *لیلی و مجنون* پری صابری را خیلی کوتاه نقد می‌کند.
۴. رضایی مقدم، مریم (۱۳۸۹). *تطبیق بین مجنون لیلی احمد شوقی و لیلی و مجنون نظامی گنجوی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات دانشگاه حکیم سبزواری. باتوجه به ساختار پایان‌نامه مورد نظر، می‌توان گفت نویسنده تفاوت بنیادین نمایشنامه و منظومه کلاسیک را نادیده انگاشته است.
۵. رضائی، آزاده (۱۳۹۰). *بررسی قابلیت‌های بازآفرینی لیلی و مجنون در سینما*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات دانشگاه بیرجند. این پژوهش، فیلم‌نامه‌هایی را که براساس *لیلی و مجنون* نوشته شده‌اند، بررسی می‌کند.
۶. بهرامیان، اکرم (۱۳۹۰). *تحلیل جلوه‌های بینامتنیت در ادبیات نمایشی دو دهه اخیر ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر. دانشگاه تربیت مدرس. این جستار به سنجش ظرفیت‌های بینامتنی درام ایران با تأکید بر آثار پری صابری، محمد یعقوبی و محمد چرمشیری پرداخته و از میان نمایشنامه‌های صابری، *من از کجا عشق از کجا* را برمی‌گزیند.

۳. فرضیه پژوهش

چه گونه‌هایی از کانونی سازی در متون مورد بحث به کار گرفته شده است و چه کاربردی دارد؟ کانونی سازی بیرونی، کانونی سازی مسلط در هر دو اثر است که جنبه نمایشی آن‌ها را تقویت می‌کند. راوی برون داستانی در *مجنون لیلی* نویسنده است؛ اما در نمایشنامه صابری به غیر از نمایشنامه نویس دو دیدگاه برون داستانی داریم: نخست، راوی (ماندگار) و دیگری، هم-سرایان که باعث شده‌اند کانونی سازی در *لیلی* و *مجنون* الگوی پیچیده‌تری داشته باشد.

۴. کانونی سازی

اتخاذ چشم‌انداز در روایت، یعنی دیدگاهی را که مفاهیم توسط آن ادراک، دیده و سنجیده می‌شوند، کانونی سازی^۲ می‌نامند و در این حوزه، دیدن را نه فقط به معنی ادراک فیزیکی پدیده‌ها، بلکه در معنای وسیع کلمه به کار می‌برند (کنان، ۲۰۰۱: ۶۰). در کوتاه‌ترین تعریف، «کانونی-سازی را در این مدل، می‌توان خلاصه کرد: «الف» می‌گوید که «ب» آنچه را «ج» در حال انجام آن است، می‌بیند» (بامشکی، ۱۳۹۱: ۲۸۴).

در مطالعات کانونی سازی هر کدام از شخصیت‌ها را هم‌پای راوی، مدرک و بیننده‌ای خاص از داستان به حساب می‌آوریم که ادراک او دریچه‌ای تقریباً هم‌سنگ دریچه راوی به دنیای داستانی و وقایع آن می‌گشاید. پس لحاظ کردن مطالعات کانونی سازی در کنار مطالعات روایت‌گری، چندصدایی بودن روایت را نیز توجیه می‌کند (بیاد و نعمتی، ۱۳۸۴: ۸۳).

اگرچه ممکن است گفتن و دیدن یا به عبارت دیگر روایت‌گری و کانونی سازی از آن یک عامل باشد؛ اما تمایز میان این دو عمل ضرورتی نظری است و بر پایه همین ضرورت می‌توان ارتباط درونی میان پرسش‌های مطرح در کانونی سازی (چه کسی می‌بیند و چه کسی می-گوید؟) را کشف کرد (کنان، ۱۹۹۴: ۷۱). هم‌چنان که بامشکی می‌گوید: بینش و نظری که مؤلفه‌ها از طریق آن ارائه می‌شوند، مقوله کانونی سازی و صدایی که آن بینش را به کلام می-آورد، مقوله راوی است (بامشکی، ۱۳۹۱: ۲۸۴).

از نظر کارکردی می‌توان قانونی‌سازی را ابزار انتخاب و محدودسازی اطلاعات روایی، رخدادهای و موقعیت‌ها از نقطه دید یک شخص، برجسته‌کردن کارگزار قانونی‌کننده و خلق دیدگاه همدلانه یا کنایی با قانونی‌گر دانست. کاهش تعداد کانون‌سازها باعث تمرکز راوی بر افکار شخصیت‌های اصلی داستان می‌شود و اگر داستانی بیش از یک قانونی‌ساز داشته باشد، تغییر از یکی به دیگری جنبه‌ای از ساختار روایت خواهد بود. قانونی‌ساز، گذشته از اینکه دنیای بیرون را ثبت می‌کند، قادر به ادراک خویش نیز هست. افزون‌بر این می‌تواند به اندیشه بپردازد، یعنی درباره آنچه دیده، بیندیشد و درباره روند کنش تصمیم بگیرد (مارتین، ۱۳۸۲: ۱۰۹).

ریمون کنان با نظر به دو معیارِ موقعیت قانونی‌ساز نسبت به داستان و میزان تداوم قانونی‌سازی قائل به دو نوع قانونی‌سازی درونی^۳ و بیرونی^۴ است. قانونی‌سازی درونی در دل رخدادهای ارائه‌شده متن جای دارد و عموماً در قالب شخصیت قانونی‌گر ارائه می‌شود. در این قانونی‌سازی همه‌چیز دقیقاً بر پایه آگاهی و احساسات و دریافت‌های یک یا چند شخصیت ارائه می‌شود و راوی فقط چیزهایی را می‌گوید که یک یا چند شخصیت احتمالاً می‌دانند و می‌گویند. در مقابل، قانونی‌سازی بیرونی وقتی شکل می‌گیرد که قانونی‌ساز از بیرون به داستان سمت‌وسو می‌دهد و جهت‌گیری او ارتباطی با جهت‌گیری شخصیت‌های متن ندارد (کنان، ۱۹۹۴: ۷۴).

نباید فراموش کرد که روایت‌ها را نه فقط کسی قانونی می‌کند، بلکه هر کسی یا چیزی نیز قانونی می‌شوند. به دیگر سخن، قانونی‌سازی هم فاعل دارد و هم مفعول. فاعل (کانونی‌گر) کارگزاری است که با ادراک خود به ارائه داستان سویه و جهت می‌دهد و مفعول (کانونی-شده)^۵ چیزی است که کانونی‌گر مشاهده‌اش می‌کند. کانونی‌شده، یعنی آنچه دیده می‌شود و مورد هدف قرار می‌گیرد نیز مانند کانونی‌ساز بر دو گونه است: درونی و بیرونی. زمانی که کانونی‌کننده در احساسات و افکار شخص ادراک شده نفوذ کند، کانونی‌شده درونی است و وقتی آنچه کانونی‌کننده درک می‌کند، فقط نمودهای خارجی یک شیء یا شخص باشد و به

احساسات و افکار او مربوط نشود، کانونی شده بیرونی است (بامشکی، ۱۳۹۱: ۲۹۱ - ۲۹۲). بنابراین در هر دو نوع کانونی سازی بیرونی و درونی، کانونی ساز می تواند وقایع یا شخصیت ها (کانونی شونده ها)ی داستان را از برون یا درون مورد کانونی سازی قرار دهد و به این صورت هر کدام از انواع کانونی سازی به دو دسته کوچک تر از برون و از درون تقسیم می شوند.

۴-۱. کانونی سازی بیرونی

۴-۱-۱. کانونی سازی بیرونی لیلی و مجنون

کانونی سازی بیرونی در نمایشنامه صابری با حضور سه کانونی گر: راوی (نمایشنامه نویس)، همسرایان و ماندگار، کانونی سازی مسلط اثر شناخته می شود.

۴-۱-۱-۱. از برون

الف) راوی

نمایشنامه لیلی و مجنون از نوع روایت های سوم شخص است. در این نوع روایت ها راوی داخل متن دیده می شود؛ ولی در داستان حضور ندارد. در روایت های سوم شخص، راوی علاوه بر گوینده، بیننده جهان داستان یا کانونی گر است. به عبارت دیگر، در این روایت ها مرز میان راوی و کانونی ساز از بین رفته و راوی یکی از کانونی گران است. راوی کانونی گر در لیلی و مجنون، خود نمایشنامه نویس است که نسبت به داستان موقعیتی بیرونی دارد، در رخدادها مشارکت نمی کند و کانونی سازی بیرونی را در اثر برجسته می سازد. حضور پری صابری در توضیحات صحنه ای نمایشنامه که بازیگران نباید به زبان آورند و در متن نمایشنامه با قلم ریزتر آمده است، در نقش راوی و کانونی گر بیرونی ادراک می شود. توضیحات صحنه ای «در تئاتر یونان دستوراتی بود که برای اجرای آثار نمایشی به بازیگران داده می شد و به همین خاطر، آن را داخل متن نمی گنجاندند و از آن زمان به بعد، بخشی از متن را تشکیل می دهد که قرار نیست بازیگران بر زبان رانند» (پرونر، ۱۳۸۸: ۳۳). این توضیحات به چهار زیرمجموعه

مقدماتی، کاربردی، بیانی و متنی تقسیم می‌شود که سه نوع آخر آن، در کانونی‌سازی بیرونی راوی *لیلی و مجنون* نقش برجسته‌ای دارند.

راوی (نمایشنامه‌نویس) در توضیحات کاربردی که ابتدای هر تابلو برای نشان دادن تغییرات احتمالی زمان، مکان و کنش نمایش آورده می‌شوند، با پرداختن به ظواهر، موقعیت فضایی _ زمانی همان تابلو را کانونی می‌کند: «همه‌سره سر و صدا و بوق و کرنا/ ماندگار سراسیمه می‌آید و در گوشه‌ای پنهان می‌شود» (صابری، ۱۳۸۳: ۲۵).^۶ و همچنین در توضیحات متنی که پایان هر تابلو می‌آید، صحنه نمایش را بدون حضور بازیگران مورد کانونی‌سازی قرار می‌دهد: «تاریک می‌شود/ اوج آهنگ طنین ضرب زورخانه» (همان، ۳۱).^۷ و گاهی نیز در توضیحات بیانی که میان گفت‌وگوی شخصیت‌ها قرار می‌گیرد، واسطه متن نمایشی و نمایش محسوب می‌شود و مخاطب از خلال نوشتار، تمام بازی را کشف می‌کند و به کانونی‌سازی اشخاص بازی، فضا و یا هردو این‌ها می‌پردازد: «مجنون های‌های می‌گرید» (همان، ۱۸).^۸

(ب) هم‌سرایان

بارزترین ویژگی نمایشنامه‌های پری صابری استفاده گسترده از موسیقی است و حضور شخصیت گروهی هم‌سرایان که به حکم لحظات مختلف بازی عهده‌دار نقش‌های گوناگون می‌شوند، بیشتر آثار صابری گواه بر این موضوع است. «هم‌سرایان که دارای جسمانیت جمعی و مشخصه‌های جمعی‌اند، نزد ما به عنوان افراد فردیت‌یافته ناشناخته می‌مانند، زیرا ما در آن‌ها فقط خواست گروهی و احساس گروهی را می‌بینیم» (هاج، ۱۳۸۲: ۹۸). این گروه از شخصیت‌ها تنها در ارتباط با شخصیت‌های اصلی یا طرح نمایشنامه معنا می‌یابند و واسطه کنش محسوب می‌شوند، شخصیت اصلی را احاطه می‌کنند و نویسنده از طریق آن‌ها، مقصودش را به خواننده منتقل می‌کند (قادری، ۱۳۸۸: ۱۷۶ - ۱۷۹). نظرها درباره این گروه شخصیتی بسیار متفاوت است، برخی آن‌ها را بسیار کنش‌مند و بعضی دیگر گروهی اساساً غیر فعال می‌بینند. *تحلیل فرمالیستی متن نمایشی*، هم‌سرایان را با راوی یکسان می‌انگارد (تامس، ۱۳۸۷: ۱۷۳).

در نمایشنامه صابری، هم‌سرایان پس از راوی وارد داستان می‌شوند و روایت را آغاز می‌کنند: «ای نام تو بهترین سرآغاز/ بی نام تو نامه کی کنم باز» (صابری، ۱۳۸۳: ۷). این گروه شخصیتی در نمایشنامه **لیلی و مجنون** راوی برون‌داستانی نمایشنامه محسوب می‌شوند؛ زیرا در روند کنش نمایشنامه نقشی ندارند و به استثنای دو مورد که با پدر مجنون («گو یارب ازین گزاف- کاری/ توفیق دهم به رستگاری/ دریاب که مبتلای عشقم/ آزاد کن از بلای عشقم» (همان، ۲۱)) و با لیلی («سوگند به آفریدگارم/ کار است به صنع خود نگارم/ چون عشق سرشته شد به گوهر/ چه بیم پدر چه باک شوهر» (همان، ۳۸)) سخن می‌گویند و اغلب، ایشان را در گفت- و گو با نویسنده (راوی) و یا شخصیت «ماندگار» می‌بینیم. افزون‌بر این، در مقابل آغاز تابلوهای اثر مزبور با سخن راوی، اکثر آن‌ها با دیالوگ هم‌سرایان به پایان می‌رسد.^۹

ج) ماندگار

شخصیت ماندگار که در توضیحات مقدماتی صحنه نمایشنامه صابری با نام «مونس خانواده مجنون» معرفی می‌شود، با قرینه‌ای که در ابتدای اثر به آن بر می‌خوریم («ماندگار به‌مرور از میان هم‌سرایان پا به میدان بازی می‌گذارد» (همان، ۷).) به‌عنوان راوی‌ای شناخته می‌شود که از نگاه شخصیت‌های دیگر به کانونی‌سازی می‌پردازد.

یکی از کانونی‌سازی‌های برجسته ماندگار در تابلوی اول، کانونی‌سازی پدر مجنون است: «در ایام قدیم در مُلک عرب، جنگاوری بود از طایفه عامری/ عیاری مشهور، شمشیرزنی بی‌همتا، خوش‌قد و بالا، چست و چالاک، گردنکش و .../ یک قدر قدرت کامکار و مالدار ... اما بی‌فرزند» (همان، ۷ - ۸). افزون‌بر این، شخصیت کانونی‌ساز ماندگار چندبار بر مجنون تمرکز کرده است: «قیس افسانه جمال و کمال و مال و برازندگی/ از سرچشمه عشق نوشید و مجنون شد» (همان، ۹).^{۱۰} و همچنین به کانونی‌سازی لیلی نیز می‌پردازد: «دی بر گذر فلان وطن‌گاه/ دیدم صنمی نشسته بر راه/ بر گل ز مژه گلاب می‌ریخت/ مهتاب بر آفتاب می‌ریخت ...» (همان، ۵۰). شخصیت دیگری که در **لیلی و مجنون** توسط ماندگار کانونی می‌شود، پدر لیلی است: «کان شحنه جان‌ستان خون‌ریز/ آبی تند است و آتشی تیز» (همان، ۲۸).

۲-۱-۱-۴. از درون

الف) راوی

توضیحات کاربردی صحنه‌ای تابلوی چهارم *لیلی و مجنون* با تابلوهای دیگر متفاوت است. نویسنده در آغاز این تابلو با ورود به احساسات و افکار شخصیت‌ها آن‌ها را از درون کانونی می‌کند: «پدر مجنون و سران قبیله، سرافکنده بازگشته‌اند/ مجنون، از خود بی‌خود است ...» (همان، ۱۷). همچنین از میان کانونی‌سازی‌هایی که راوی در قالب توضیحات بیانی و بین گفت‌وگوی شخصیت‌ها انجام می‌دهد، سه مورد کانونی‌سازی بیرونی از درون دیده می‌شود: «پدر مجنون، ماندن را جایز نمی‌داند و از جا برمی‌خیزد/ ریش سفیدان شرمند به دنبال او به قبیله خود باز می‌گردند» (همان، ۱۶).^{۱۱}

ب) هم‌سرایان

گروه هم‌سرایان نیز چندبار در کانونی‌سازی شخصیت‌های نمایشنامه صابری، از ظواهر فراتر می‌روند. برای مثال با ورود به برخی احساسات پدر مجنون، او را کانونی می‌کنند: «محتاج‌تر از صدف به فرزند/ چون خوشه به دانه آرزومند/ در حسرت آنکه دست بختش/ شاخی به‌در آرد از درختش ...» (همان، ۸). همچنین این گروه با رویکرد بیرونی از درون، چندبار مجنون را از نگاه مجنون کانونی‌سازی می‌کنند: «این‌بار من یکبارگی در عاشقی پیچیده‌ام/ این‌بار من یکبارگی از عافیت بیریده‌ام ...» (همان، ۱۱).^{۱۲}

شخصیت گروهی هم‌سرایان یک مرتبه نیز لیلی را از نگاه لیلی می‌بینند: «چون عشق سرشته شد به گوهر/ چه بیم پدر چه باک شوهر» (همان، ۳۸). و در پایان نمایشنامه از نظرگاه مجنون، هم‌زمان به کانونی‌سازی دو شخصیت لیلی و مجنون می‌پردازند: «باده تویی سبو منم/ آب تویی و جو منم! مست میان کو منم/ ساقی من سقای من» (همان، ۵۶).

ج) ماندگار

تنها شخصیت **لیلی و مجنون** که ماندگار او را از منظر درونی کانونی می کند، مجنون است که از نگاه خود مجنون چنین وصف می شود: «زهی عشق، زهی عشق که ما راست، خدایا! چه نغزست و چه خوبست و چه زیباست خدایا!» (همان، ۱۳).^{۱۳}

۴-۱-۲. کانونی سازی بیرونی **مجنون لیلی**

یگانه کانونی گر بیرونی **مجنون لیلی**، راوی سوم شخص (نمایشنامه نویس) است که در توضیحات صحنه ای با خوانندگان نمایشنامه صحبت می کند. این راوی کانونی گر اشخاص یا اشیا را گاهی با توجه به خصوصیات فیزیکی شان و گاهی با ورود به افکار و احساساتشان مورد کانونی سازی قرار می دهد.

۴-۱-۲-۱. از برون

راوی در توضیحات کاربردی - که در آغاز پرده های **مجنون لیلی** می آیند و بررسی آنها زنجیره مکانی اثر را ترسیم می کند و خلاصه ای از کنش هر فصل را نشان می دهد - به کانونی سازی زمان، مکان و کنش هر پرده می پردازد: «قطعه من الصحراء تبدو فی یسارها طائفه من مضارب بنی عام ...»^{۱۴} (شوقی، بی تا: ۷).^{۱۵} و در توضیحات متنی که پایان بخش هر پرده است و کم کاربردترین توضیح صحنه ای در نمایشنامه **مجنون لیلی** محسوب می شود، صحنه نمایش را کانونی می کند: «ستار»^{۱۶} (همان، ۲۹).^{۱۷}

افزون بر این، راوی در بیشتر توضیحات بیانی صحنه ای نمایشنامه شوقی - که در میان گفت و گوی شخصیت ها با قلمی متفاوت می آید و یا معطوف به خواننده است تا از طریق آنها تمام جزئیات نمایش را پیش چشم خود مجسم کند: «یسمع صوت حاد آخر قادما من ناحیه یثرب علی رأس قافله آخری ...»^{۱۸} (همان، ۳۹)^{۱۹} و یا متعلق به بازیگران است و دستوراتی در جهت اجرای نمایش به ایشان ارائه می دهد: «ضجره»^{۲۰} (همان، ۱۱) - نیز کانونی شوندگان را از برون می بیند.

۴-۱-۲-۲. از درون

شوقی در چند توضیح بیانی از خصوصیات ظاهری و آشکار کانونی‌شوندگان فراتر می‌رود: «بضطرب بشر و قد أدرك جهل قیس و حرج الموقف»^{۲۱} (همان، ۱۱۰).

۴-۲. کانونی‌سازی درونی

۴-۲-۱. کانونی‌سازی درونی لیلی و مجنون

پری صابری کانونی‌سازی را تقریباً به تمام افراد حاضر در نمایشنامه واگذار می‌کند و هر گوشه داستان را از دریچه چشم یکی از شخصیت‌ها می‌نگرد.

۴-۲-۱-۱. از برون

شخصیت‌های لیلی، مجنون، نوفل، فضول، پدر مجنون، اوباش و پدر لیلی، کانونی‌سازهای درونی نمایشنامه صابری هستند که قهرمانان اثر، یعنی لیلی و مجنون را با وصف ظواهر و خصوصیات فیزیکی‌شان از برون کانونی می‌کنند و لیلی دوازده مرتبه و مجنون ده بار به این شکل، مورد کانونی‌سازی قرار می‌گیرد. مسئله «خودکانونی‌سازی»^{۲۲} نیز ذیل این شیوه کانونی‌سازی مطرح می‌شود. در این الگو، کانونی‌ساز همان کانونی‌شونده است.

نمودار ۱: کانونی‌سازی از برون شخصیت‌های لیلی و مجنون در نمایشنامه صابری

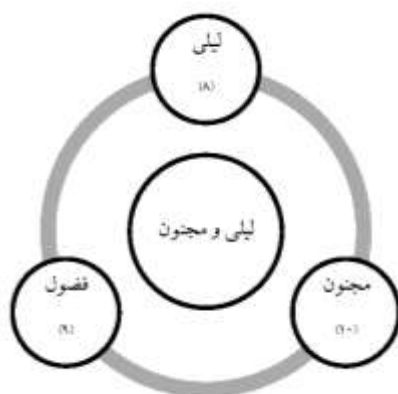
بررسی بعضی از نمونه های این مدل نشان می دهد، صابری در کانونی سازی درونی از برون قهرمانان داستان به دو گزاره توجه کرده است: زیبایی لیلی و شوریدگی مجنون و با استفاده از تشبیه و استعاره های صریح و ساده، لیلی و مجنون را از نظرگاه خودشان و دیگران و براساس یکی از این دو تصویر کانونی سازی کرده است؛ چنان که مثلاً لیلی برای کانونی کردن مجنون و خودش از تشبیه های بلبل و گل استفاده می کند: «تو بلبل باغ روزگاری / من با تو چو گل به سازگاری» (همان، ۵۳). و یا مجنون استعاره های گل و باد را در کانونی سازی لیلی و خودش به کار می برد: «گل را نتوان به باد دادن / مهزاده به دیوزاد دادن» (همان، ۳۱). همچنین نوفل با استفاده از واژگان چراغ پرنور و شمع رنجور بر شادابی لیلی و پریشانی مجنون تأکید می کند: «از دوری آن چراغ پرنور / هان تا نشوی چو شمع رنجور» (همان، ۳۰). و او باش به صورتی مشابه به شیوه نوفل، لیلی و مجنون را کانونی می کنند: «لیلی نه که صبح گیتی افروز / مجنون نه که شمع خویشتن سوز» (همان، ۲۶). فضول تعبیر بت و بت پرست را در مورد لیلی و مجنون به کار می برد: «مشغول به کار بت پرستی / ای بی خبر از حساب هستی» (همان، ۴۴). و پدر مجنون «از راه نکاح اگر توانیم / این شیفته را به مه رسانیم» (همان، ۱۴) و پدر لیلی «بُرم سر آن عروس چون ماه / در پیش سگ افکنم درین راه / فرزند مرا درین تحکم / سگ به که خورد که دیومردم» (همان، ۳۶) لیلی را به استعاره ماه می نامد و از دیوانگی مجنون نیز سخن می گویند.

مسئله دیگر در مدل مذکور این است که در میان شخصیت های کانونی ساز یادشده، دو شخصیت پدر لیلی و پدر مجنون، افزون بر لیلی و مجنون به کانونی سازی شخصیت های دیگر نمایشنامه نیز توجه می کنند. پدر مجنون، زیبارویان قبیله را «این جا به از آن عروس دلبر / هستند بتان روح پرور / یاقوت لبان دُر بناگوش / هم غالیه پاش و هم غصب پوش» (همان، ۱۸). و پدر لیلی، ابن سلام (همسر لیلی) را «کاین شاه سوار شیرپیکر / روی عرب است و پشت لشکر» (همان، ۳۷ - ۳۸) کانونی می کند.

۲-۱-۲. از درون

الگوی قانونی‌سازی درونی از درون در نمایشنامه *لیلی و مجنون* بسیار کم‌کاربرد است. در این اثر، شخصیت‌های مجنون، لیلی و فضول در نقش قانونی‌ساز درونی ظاهر می‌شوند و بر احساسات و افکار دو شخصیت لیلی و مجنون تمرکز می‌کنند و به این صورت، از ده مرتبه قانونی‌سازی در این مدل، شش بار مجنون و دو بار لیلی مورد قانونی‌سازی قرار می‌گیرند.

نمودار ۲: قانونی‌سازی از درون شخصیت‌های لیلی و مجنون در نمایشنامه صابری

نگاهی به برخی نمونه‌های قانونی‌سازی درونی از درون نشان می‌دهد نویسنده قصد برجسته‌کردن درد عشق لیلی و مجنون را با استفاده از این الگوی قانونی‌سازی دارد؛ چنان‌که لیلی خود را با تأکید بر آرزویش قانونی می‌کند: «من خواستنی کزین جهانم/ باشد چو تویی هم‌آشیانم» (همان، ۱۲). مجنون به بیان حال درونی‌اش می‌پردازد: «خرابم، بی‌خودم، مست جنونم» (همان، ۱۷) و فضول نیز به همین شکل مجنون را مورد قانونی‌سازی قرار می‌دهد: «چنین سرمست و مخمور از کجایی؟» (همان، ۴۳).

از سوی دیگر علاوه بر قانونی‌شدگی قهرمانان داستان، مجنون، پدر و مادرش را «ای غمخور من کجات جویم/ تیمار غم تو با که گویم؟/ یارم تو بُدی و یاورم تو/ نیروی دلاورم تو...»

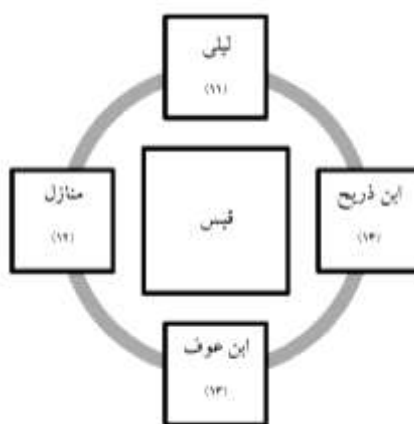
(همان، ۴۷) و پدر مجنون نیز خودش را «معروفترین این زمانه / دانی که منم درین میانه» (همان، ۱۵). از درون مورد قانونی سازی قرار می دهد.

۴-۲-۲. قانونی سازی درونی مجنون لیلی

۴-۲-۲-۱. از برون

پنج شخصیت لیلی، قیس، منازل، ابن ذریح و ابن عوف، قانونی سازهای درونی نمایشنامه شوقی هستند که قانونی شوندگان را از برون مورد قانونی سازی قرار می دهند. در الگوی قانونی سازی درونی از برون، می بینیم که قیس از نظرگاه تمام قانونی سازها (البته به جز خودش) قانونی شده است. بسامد بالای قانونی سازی مجنون، او را به عنوان شخصیت محوری نمایشنامه معرفی می کند. این مسئله از عنوان متفاوت مورد استفاده شوقی (مجنون لیلی) نیز دریافت می شود.

نمودار ۳: قانونی سازی از برون شخصیت مجنون در نمایشنامه شوقی

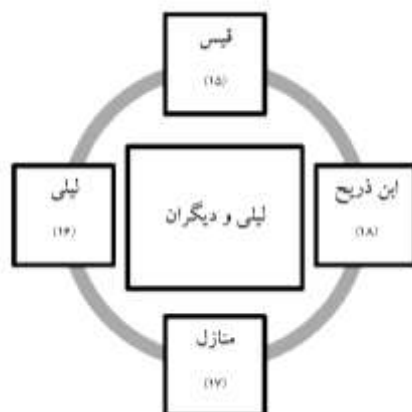

نکته قابل توجه در مثال های این شیوه قانونی سازی نمایشنامه شوقی این است که به استثنای ابن ذریح «و قیس یا لیلی و إن لم تجهلی / زین الشبَاب و ابن سید الحمی ...»^{۲۳} (همان، ۱۷)، سایر قانونی سازها چون لیلی «أبتی، ما تراه کالفنن الذّا / وی نُحوّلا و کالمغیب

اصفرارا؟^{۲۴} (شوقی، بی‌تا: ۲۸)، منازل («هو ابن الملوّح دل الهزال/ علیه و نم اضطراب الخطأ»^{۲۵} (همان، ۲۱) و ابن عوف («لقد تضاعلّی قیس/ و اصفرّ مثل الجراده»^{۲۶} (همان، ۴۷)، زار و نزاری قیس را با استفاده از صنعت تشبیه هدف قرار می‌دهند.

از سوی دیگر، قیس («و هل رفّت علیک قرون لیلی/ رفیف اقحوانه فی نداها»^{۲۷} (همان، ۸۷). لیلی را کانونی می‌کند و دیگر کانونی‌شونده‌های نمایشنامه چون ابن عوف، ابن ذریح، زیاد، دختران بنی عامر، آسمان صحرا، فرشتگان و خانه ورد به وسیله لیلی، منازل و ابن ذریح کانونی شده‌اند. شوقی ذیل این شیوه کانونی‌سازی به افراد و حتی اشیای نمایشنامه توجه می‌کند و برای کانونی کردن آن‌ها از تشبیه و استعاره‌های خوبی استفاده می‌کند؛ مثلاً خانه ورد را به زندان تشبیه می‌کند و استعاره آهو را در مورد دختران عامری به کار می‌برد.

نمودار ۴: کانونی‌سازی از برون لیلی و شخصیت‌های دیگر نمایشنامه شوقی

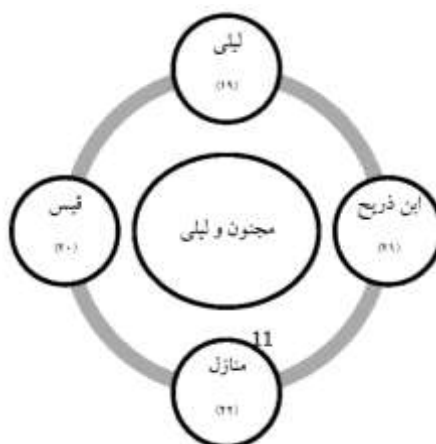
۲-۲-۴. از درون

در الگوی کانونی‌سازی درونی از درون نیز تمرکز اصلی بر شخصیت قیس و پس از او، لیلی است؛ به گونه‌ای که هر چهار کانونی‌سازی که شخصیت‌های نمایشنامه را با ورود به افکارشان

کانونی کرده‌اند، به این دو قهرمان نیز پرداخته‌اند. با وجود این، باز هم سهم قیس بیشتر است و از چهارده مورد کانونی سازی، پنج بار این شخصیت کانونی سازی شده است.

نمودار ۵: کانونی سازی از درون شخصیت های مجنون و لیلی در نمایشنامه شوقی

عشق، دین و سیاست گزاره‌هایی هستند که در *مجنون لیلی* به این وسیله کانونی شده‌اند و تفاوت مشهود کانونی سازی ابن ذریح («الأنی أنا شیعی / و لیلی أمویة؟»^{۲۸} (همان، ۹)) با کانونی گرهای دیگری چون لیلی («إنی فی الهوی و قیسا سوا / دن قیس من الصبا به دنی»^{۲۹} (همان، ۱۷))، قیس («أنا مجنون عل / ی حب لیلی قد جنی»^{۳۰} (همان، ۸۱)) و منازل («و هام بلیلی و هامت به / لقد كنت أولى بهذا الهوی»^{۳۱} (همان، ۲۱)) که همه آن‌ها بر گزاره‌های عاشقانه متن تأکید می‌کنند، اهمیت مسائل اعتقادی و سیاسی را که شوقی معمولاً آن‌ها را همراه با هم ذکر می‌کند، نشان می‌دهد. در نمایشنامه شوقی، لیلی، ابن ذریح و منازل، کانونی سازهایی هستند که به کانونی کردن شخصیت‌های دیگری جز لیلی و مجنون نیز پرداخته‌اند.

۵. نتیجه‌گیری

نمایشنامه‌های *لیلی و مجنون* و *مجنون لیلی* از دو قسمت تقریباً مساوی توضیحات صحنه‌ای و گفت‌وگوها تشکیل شده است و کانونی‌سازی بیرونی آن‌ها در توضیحات صحنه‌ای راوی و کانونی‌سازی درونی آن‌ها در گفت‌و شنود شخصیت‌های نمایشنامه انجام می‌شود. در این آثار، کاربرد کانونی‌سازی بیرونی در مقایسه با کانونی‌سازی درونی بیشتر است، البته با این تفاوت که در *لیلی و مجنون* سه کانونی‌گر بیرونی حضور دارند و در *مجنون لیلی* فقط یک راوی کانونی‌گر که همان نمایشنامه‌نویس است، حضور دارد. در نوشته شوقی توضیحات کاربردی صحنه‌ای در ابتدای پرده‌ها، کانونی‌سازی بیرونی از برون را نمایان می‌سازد. این موضوع درباره تابلوهای نمایشنامه صابری نیز صدق می‌کند و فقط در تابلوی چهارم *لیلی و مجنون* به‌عنوان یک استثنا کانونی‌سازی بیرونی از درون را می‌بینیم. صابری و شوقی در نحوه کانونی‌سازی بیرونی از برون با کاربرد توضیحات متنی صحنه‌ای نیز یکسان عمل می‌کنند و در توضیحات بیانی صحنه‌ای هر دو اثر نیز کانونی‌سازی بیرونی از برون، دیده می‌شود، با این فرق که در *مجنون لیلی* توضیحاتی وجود دارد که درباره نحوه اجرا به بازیگران داده می‌شود و این توضیحات ذیل کانونی‌سازی بیرونی از برون قرار می‌گیرند.

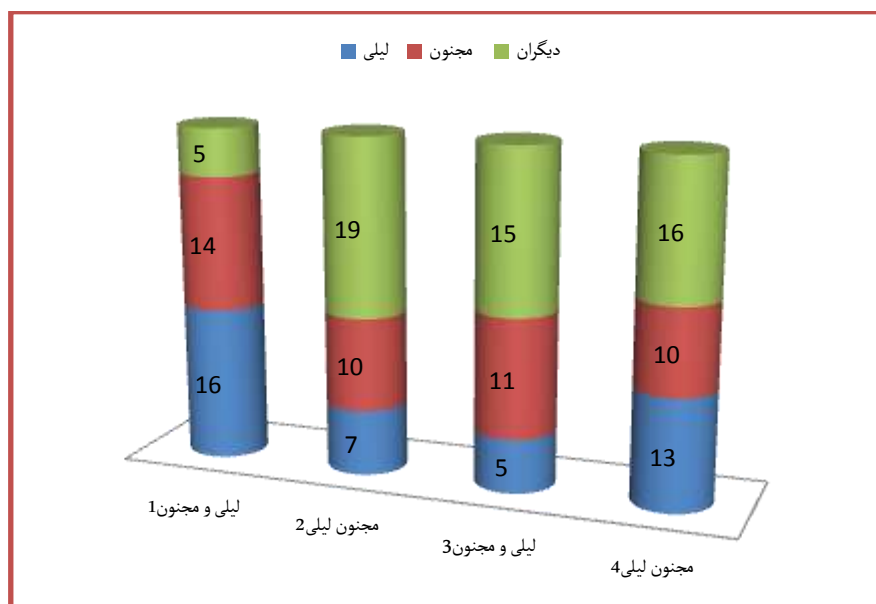
چنان که ذکر شد، کانونی‌سازی درونی در نمایشنامه پری صابری و احمد شوقی با استفاده از گفت‌وگوی شخصیت‌ها می‌آید. هر دو نویسنده، در این گونه کانونی‌سازی از تشبیه و استعاره بهره می‌گیرند. صابری از استعاره و تشبیه‌های ساده، صریح و مرسوم، مانند گل، ماه و ... برای سخن گفتن از چهره محبوب استفاده می‌کند؛ اما شوقی، تشبیه و استعاره‌های تازه‌تر و بیشتری را به کار می‌برد و به جز صورت یار، خانه، شهر و ... را نیز به این وسیله کانونی می‌کند. کانونی‌سازی درونی از برون در نمایشنامه شوقی به سبب بسامد بالای تشبیه و استعاره جلوه بیشتری دارد.

مسئله مهم دیگر در حوزه کانونی‌سازی به گزاره‌های کانونی‌شده آثار بر می‌گردد که در نمایشنامه صابری حول محور عشق و شخصیت‌های *لیلی و مجنون* می‌گردند و در نمایشنامه

شوقی به مسائل حاشیه‌ای مربوط می‌شوند. تفاوت آشکار گزاره‌های کانونی‌شونده *لیلی* و *مجنون* و *مجنون لیلی* به تفاوت ایدئولوژی و نگرش نویسندگان، تفاوت فرهنگ‌ها، تفاوت جنسیت و تجربه‌های زیستی نویسندگان برمی‌گردد. پری صابری به‌عنوان زنی آزاد و تحصیل‌کرده در غرب، به‌سبب علاقه شخصی‌اش به هنر و به‌ویژه ادبیات کلاسیک، به نگارش نمایشنامه روی آورده است. او با نظرگاه لطیف زنانه خود به داستان لیلی و مجنون نگریسته و با خلق نمایشنامه *لیلی* و *مجنون*، مضمون عشق را بسیار وسیع، فراگیر و متعالی جلوه داده است. ایدئولوژی زنانه تنها ایدئولوژی‌ای است که از نمایشنامه صابری دریافت می‌شود و محتوا و محوریت احساس در نمایشنامه مدرن *لیلی* و *مجنون* دال بر تراوش آن از قلم یک زن است. پررنگ و بااهمیت‌تر جلوه دادن نقش لیلی و دفاع از او و به طور کلی از جنس مؤنث در اواخر داستان، دیدگاه فمینیستی صابری را آشکار می‌کند. در مقابل، احمد شوقی مردی سیاست‌پیشه است که به خاطر فعالیت‌های سیاسی مدتی در تبعید بوده و با در نظر گرفتن عقاید و دغدغه‌های شخصی خود و همچنین شرایط عصر و اصول نمایشنامه‌نویسی سنتی ادبیات عرب، نمایشنامه کلاسیک *مجنون لیلی* را آفریده است. رنگ نگاه و ایدئولوژی شوقی در تمام اثر حضور دارد. بسامد بالای ابیات غیرعاشقانه و گزاره‌های کانونی‌شونده‌های *مجنون لیلی* این موضوع را اثبات می‌کند. نمودار ۶، میزان مشارکت دو شخصیت لیلی و مجنون در الگوی کانونی‌سازی را در نمایشنامه‌های مورد نظر نشان می‌دهد. ستون اول و دوم میزان کانونی‌شوندگی و ستون سوم و چهارم میزان کانونی‌کنندگی لیلی، مجنون و سایر اشخاص نمایشنامه‌های *لیلی* و *مجنون* و *مجنون لیلی* را مشخص می‌کند.

نمودار ۶: سهم کانونی‌شدگی و کانونی‌سازی لیلی و مجنون در نمایشنامه‌ها

۶. یادداشت‌ها

- (۱) صفحه‌ی ۱۲، ۴۳ و ۵۳
- (۲) صفحات ۱۲، ۴۳ و ۵۳
- (۳) صفحات ۳۰ و ۳۱
- (۴) صفحات ۴۴ و ۴۵
- (۵) صفحات ۱۴ و ۱۸
- (۶) صفحه‌ی ۲۶
- (۷) صفحه‌ی ۳۵
- (۸) صفحه‌ی ۱۲
- (۹) صفحات ۱۷، ۱۹، ۴۶، ۴۷ و ۵۰
- (۱۰) صفحات ۴۳ و ۴۵
- (۱۱) صفحات ۲۸ و ۹۲

(۱۲) صفحات ۲۱ و ۵۰

(۱۳) صفحه‌ی ۴۷

(۱۴) صفحه‌ی ۱۷

(۱۵) صفحات ۷، ۸، ۹، ۵۶ و ۹۴

(۱۶) صفحات ۲۱، ۲۲، ۵۰، ۸۵ و ۸۶

(۱۷) صفحه‌ی ۲۲

(۱۸) صفحات ۹ و ۱۱۹

(۱۹) صفحه‌ی ۱۷

(۲۰) صفحات ۲۰، ۸۱، ۹۶ و ۹۸

(۲۱) صفحه‌ی ۲۱

(۲۲) صفحه‌ی ۹

۷. پی‌نوشت‌ها

۱. جنتی عطایی، ۱۳۳۳: ۷۱؛ فنائیان، ۱۳۸۶: ۳۹؛ ملک‌پور، ۱۳۸۶: ۳/ ۷۹ - ۸۲

2. Focalization

3. Internal focalization

4. External focalization

5. Focalized

۶. نیز صفحات ۱۵، ۲۱، ۲۵، ۲۹، ۳۳، ۳۹، ۴۳، ۴۹، ۵۳.

۷. صفحات ۱۶، ۱۹، ۲۳، ۲۸، ۳۱، ۳۸، ۴۲، ۴۸، ۵۲، ۵۶.

۸. نیز صفحات ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۴، ۳۶، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶.

۴۷، ۴۸، ۵۲، ۵۴، ۵۵، ۵۶

۹. نیز صفحات ۹، ۱۹، ۲۳، ۳۱، ۳۸، ۴۲، ۴۸، ۵۲، ۵۶.

۱۰. نیز صفحات ۳۰، ۳۷، ۴۹، ۵۶.

۱۱. نیز صفحات ۳۶، ۴۳.

۱۲. نیز صفحات ۲۱، ۲۳.

۱۳. نیز صفحات ۱۷، ۲۲، ۲۳، ۵۶.

۱۴. گوشه‌ای از صحرا که سمت چپ آن تعدادی از خیمه‌های بنی‌عامر آشکار است.

۱۵. و نیز صفحات ۳۰، ۴۴، ۷۱ و ۱۰۲

۱۶. پرده کشیده می‌شود.

۱۷. نیز صفحات ۴۳، ۷۰، ۱۰۱ و ۱۲۰
۱۸. صدای حدی‌خوان دیگری پیشاپیش کاروانی دیگر که از یترب می‌آید به گوش می‌رسد.
۱۹. تمام صفحات نمایشنامه با قلم متفاوت مشخص شده است.
۲۰. با ناراحتی.
۲۱. بشر مضطرب می‌شود در حالی که بی‌اطلاعی قیس را فهمیده است و سختی شرایط را درک می‌کند.

22. Self Focalization

۲۳. ای لیلی! اگرچه می‌دانی اما قیس زینت جوانان و سرور قبیله است...
۲۴. پدرم مگر نمی‌بینی که او مانند شاخه‌ی پژمرده و مانند غروب زرد رنگ شده است؟
۲۵. او قیس بن ملوح است. لاغری و لرزش گام‌ها بر وجود او دلالت دارد.
۲۶. قیس رو به ضعف نهاده و رنگش مثل ملخ زرد شده است.
۲۷. آیا موهای لیلی که به مانند گل‌های بابونه است که بر روی آن شب‌نم نشسته بر شانه‌های تو افتاده است.
۲۸. آیا برای این است که من شیعی هستم و لیلی اموی؟
۲۹. م. ن و قیس در عشق‌ورزی برابریم و زمزمه‌ی قیس از عشق زمزمه‌ی من است.
۳۰. یا این‌که من مجنون هستم و عشق لیلی مرا دیوانه کرده است.
۳۱. او عاشق لیلی شده و لیلی عاشق او در حالی که ن نسبت به این عشق سزاوارترم.

۸. منابع

- بامشکی، سمیرا (۱۳۹۱). *روایت‌شناسی داستان‌های مثنوی*. تهران: هرمس.
- بیاد، مریم و فاطمه نعمتی (۱۳۸۴). «کانون‌سازی در روایت». *پژوهش‌های ادبی*. ش ۷. صص ۸۳-۱۰۸.
- تامس، جیمز (۱۳۸۷). *تحلیل فرمالیستی متن نمایشی*. ترجمه علی ظفرقهرمانی‌نژاد. تهران: سمت.
- جنتی عطایی، ابوالقاسم (۱۳۳۳). *بنیاد نمایش در ایران*. تهران: صفی‌علیشاه.
- شوقی، احمد (بی‌تا). *مجنون لیلی*. بیروت: دارالکتاب العربی.
- صابری، پری (۱۳۸۳). *لیلی و مجنون*. تهران: قطره.
- غنیمی هلال، محمد (۱۳۷۳). *ادبیات تطبیقی*. ترجمه مرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران:

امیرکبیر.

- فنائیان، تاجبخش (۱۳۸۶). *هنر نمایش در ایران*. تهران: دانشگاه تهران.
- قادری، نصرالله (۱۳۸۸). *آناتومی ساختار درام*. تهران: نیستان.
- مارتین، والاس (۱۳۸۲). *نظریه های روایت*. ترجمه محمد شهباز. تهران: هرمس.
- ملکپور، جمشید (۱۳۶۳). *ادبیات نمایشی در ایران*. تهران: توس.
- هاج، فرانسیس (۱۳۸۲). *کارگردانی نمایشنامه*. ترجمه منصور براهیمی. تهران: سمت.
- Prince, Gerald. (2003). *A Dictionary of Narratology*. Lincoln and London: University of Nebraska.
- Rimmon-kenan, Shlomith. (1994). *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London: Routledge.

